

AKADEMIJIN SLOVAR SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

Stane Suhadolnik
SAZU Ljubljana

KONCEPT NOVEGA SLOVARJA SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

O konceptu slovarja slovenskega knjižnega jezika pravzaprav ne bi bilo treba posebej govoriti, če bi bili leksikologija in leksikografija vedi, ki bi imeli tako dobro izdelano metodo svojega dela, kakor imata dolgo izročilo. V takem primeru bi se bilo treba vsakokrat odločiti le za določen tip slovarja in glede nanj po teoriji in preizkušenih vzorcih izdelati v najkrajšem času najboljši slovar. Na žalost ni tako. Ali pa je morda celo dobro in prav tako, saj bi bila sicer leksikografija, ki terja razen solidne in široke izobrazbe zlasti natančno in dolgo trajno enolično delavnost, skoraj utelešena muka. Ker torej ni podrobno izdelane teorije, si vsak leksikograf bolj ali manj sam izdela koncept, ki mu ga potem praktično delo z besediščem potrjuje, dopolnjuje ali tudi spreminja. Tako je tudi s konceptom za slovar slovenskega knjižnega jezika: rodil se je ob študiju teoretičnih osnov in dejanskih podob slovarjev srednjega obsega, še bolj pa iz posebnih razmer, potreb in nalog, ki so zahtevale določene vsebinske premike in praktične redakcijske preprijeme, po katerih se bo slovar hočeš nočeš delno razlikoval od vseh konceptov oz. slovarjev, ki so mu bili vzor — kdo ve, morda v dobrem, morda v slabem. Izpopolnjuje pa se še zmerom. Prav zato je vendarle vredno povedati nekaj besed o konceptu novega slovarja in pokazati v prvi vrsti na posebnosti v njem.

Koncept za slovar se je izoblikoval pod vplivom štirih glavnih ugotovitev, od katerih sta dve bolj narodnostne, dve bolj strokovne narave, in sicer:

1. slovar bo izšel 70 let po Pleteršniku;
2. slovar je zadnji v vrsti evropskih nacionalnih, zlasti slovanskih sodobnih slovarjev;
3. slovar bo sestavljala številčno nezadostna in generacijsko različna skupina;
4. slovarji sodobnih jezikov kažejo premajhno sistemskost pri obravnavi in prikazovanju jezikovnih pojavov.

Za pravilno razumevanje teh ugotovitev in iz njih narejenih sklepov se moramo za hip ozreti v najnovejšo zgodovino slovenske leksikografije, zlasti na priprave za slovar slovenskega sodobnega knjižnega jezika.

Izdaja Pleteršnika, doslej najboljšega slovenskega slovarja, se časovno in funkcijsko sklada z izdajami najpomembnejših slovarjev pri drugih slovanskih narodih na prelomu stoletja: Dal'a, Broza-Ivekovića in Karłowicza. Po tem uspehu je prišlo v slovanski leksikografiji do usodnega preloma. Medtem ko so se pri drugih slovanskih narodih lotili v okviru akademij ali podobnih ustanov načrtnega zbiranja gradiva in teoretičnega proučevanja besednega zaklada, pri Slovencih podobnega dela ni bilo mogoče organizirati, ker ni bilo osnovnih pogojev: imeli nismo ne akademije ne univerze ne domačih mecenov. K viso-

kim ciljem usmerjeno leksikografsko izročilo se je pretrgalo, zanimanje slovenskih jezikoslovcev se je obrnilo v zgodovinsko slovnico in narečja, leksikologija in leksikografija pa sta se izživljali v priložnostnih člankih in preprostih dvojezičnih slovarjih. Posamezni poskusi z večjimi ambicijami, npr. Glonarjev Slovar slovenskega jezika iz leta 1936, so le potrdili, da en sam človek ne more rešiti tako zapletene naloge, kot je večji slovar sočasnega jezika.

Šele ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti je dala po drugi svetovni vojni spodbudo za načrte o novem slovarju in za priprave nanj. Vendar je minilo celo desetletje, preden so se ob napakah in izkušnjah izoblikovale sprejemljive metode zbiranja leksikalnega gradiva, in minilo je še drugo desetletje, preden so se kolikor toliko razčistili pojmi o podobi novega slovarja. Tako se je zaradi neizkušenosti pri takem delu zamuda večala in ob moskovskem slavističnem kongresu je bilo ugotovljeno porazno dejstvo, da smo Slovenci edini, ki še nismo niti začeli izdajati slovarja sodobnega knjižnega jezika.

Leta 1962 se je Slovenska akademija znanosti in umetnosti na željo slovenske javnosti odločila, da se kljub skromnemu listkovnemu gradivu loti konkretnih priprav za izdelavo in izdajo slovarja. Delo se je začelo ob kartoteki, v kateri je bilo 2,200.000 listkov, pri čemer odpade približno 400.000 izpisov na podrobno izpisovanje klasikov, 400.000 na popolne izpise izbranih leposlovnih, esejističnih in poljudnoznanstvenih del, 400.000 na navadne izpise iz publicistike, iz revialnega in dnevnega tiska, 100.000 listkov na strokovno izrazje ter 900.000 listkov na paberkovalno izpisovanje najrazličnejših del. Medtem ko je na eni strani steklo ob podpori Sklada za pospeševanje kulturnih dejavnosti še dodatno sistematično zbiranje leksikalnega gradiva iz najnovejše dobe, predvsem terminološkega, je po drugi strani uredniški odbor takoj začel izdelovati osnovni koncept novega slovarja in poskusni snopič, ki je izšel januarja 1964. V tem času se je tudi ustvaril redaktorski kolektiv, organizirala mreža terminoloških sodelavcev in drugih zunanjih pomočnikov, predebatiral slovarski koncept s strokovnjaki z univerze in od drugod. Potem se je leta 1965 začela in spomladi 1968 končala redakcija prve knjige novega slovarja.

Pri opisu koncepta slovarja slovenskega knjižnega jezika, mislim, ni treba pripovedovati oz. ponavljati osnovnih zakonitosti in značilnosti slovarja nasploh. Vse to je splošno znano in uporabljeno tudi v tem slovarju. Dotaknem naj se samo tega, kar predstavlja po našem mnenju stvari, ki so tipične za slovar slovenskega knjižnega jezika in ki bi utegnile zanimati tudi slavista-neleksikografa, predvsem zato, da ga bo lažje in s pridom uporabljal.

Slovar slovenskega knjižnega jezika bo obsegal 5 knjig po okoli 800 strani leksikonskega formata in bo torej po obsegu podoben ruskemu oz. češkemu slovarju. V njem bo okrog 110.000 gesel; med njimi bodo mnoga gesla imela podgesla (tu so mišljeni deležniki h glagolom, prislovi k pridevnikom ipd.), tako da bo z njimi vred slovar obdelal nekaj nad 120.000 slovarskih enot. Slovar bo prikazal besedišče oz. jezikovno rabo zadnjih 60—70 let, kakor se kaže iz listkovnega gradiva, upošteval pa bo tudi besedišče klasikov iz prejšnjega stoletja, kolikor predstavlja značilnost za avtorja samega ali za dobo, moderno strokovno izrazje v obsegu srednje šole, poleg tega pa narečno besedje, pogovorne in žargonske prvine, kolikor so izpričane tudi za pisani knjižni jezik. Da bi bil izbor opravljen kar se da pretehtano, je za vsako slovarsko knjigo predhodno pripravljen poseben seznam gesel, tako imenovani alfabetarij. Kljub temu so v izboru besedišča vrzeli. Najbolj se to kaže v strokovnem izrazju. Po-

samezne stroke, ki imajo na Slovenskem že dolgo izročilo, npr. botanika, zoologija, kemija, bodo zastopane sorazmerno dobro, če ne celo prepodrobno, druge stroke, katerih materialna osnova je razmeroma mlada ali pa nikakor ni bilo mogoče dobiti zanjo svetovalca, bodo vključene in prikazane le obrobno. Podobno je z narečnim besedjem, še bolj pa seveda s pogovornim jezikom. Ker nimamo posebnega gradiva zanj in bi bilo sicer vključevanje besed iz te plasti prepuščeno zgolj naključju, se je bilo treba omejiti na to, kar je prišlo v naše zapise oz. v knjigo.

Sicer pa bo že ta pisana podoba jezika, zlasti zaradi govornih prvin, zbudila v javnosti različne odmeve. Slovenci smo navajeni, morda bolj kakor drugi narodi, da zaradi narodnostne ogroženosti zelo pazimo, da se v knjižni jezik ne vnaša preveč tujega, oz. tega, česar ne izkazuje slovstveno izročilo. Zdaj bo v slovarju zapisanega veliko več: to, kar je bilo priznано kot dobro in manj dobro, pa tudi to, kar je veljalo za slabo. Hoteli smo prikazati knjižni jezik v najširšem pomenu besede: živ, poln, z dvojnicami, notranjimi nasprotji, vzporednimi, istočasnimi normami, jezik sredi zagona in razvoja.

Čeprav je v slovarju ujeta besedišče pol stoletja in več, je gledanje na gradivo sinhrono, tako da so vsi jezikovni pojavi ocenjeni in prikazani s stališča sodobnega slovenskega človeka. Slovar je tako po svoji naravi široko informativen, a v načelu in v vseh podrobnostih tudi normativen; tako v izboru besed v navajanju živih pomenov in obstoječih dvojnic kot v plastnostilnem kvalificiranju.

Slovar bo bogat s kvalifikatorji in kvalifikatorskimi pojasnili. V tem pogledu se bo razlikoval ne le od dosedanje slovenske slovarske prakse, ampak tudi od večine tujih istovrstnih del. Pri nas smo bili vajeni razlikovati besede zelo pavšalno po tem, ali so pravilne ali nepravilne, in smo imeli za to ocenjevanje v večini neprimerna, navadno nejezikovna merila. Zgodilo se je, da je bila posamezna beseda ali zveza že dolgo v splošni rabi, pa je ta ali oni odkril, da gre za kalk ali vsaj vzporednost v tujem jeziku, in že je bila obsojena kot germanizem ali romanizem ali izposojenka. Strah pred resničnimi in navideznimi napakami je bil tako velik, da tudi v primeru, če je bila beseda z mnogimi nasprotnimi dokazi rehabilitirana, nikoli več ni bila nevtralna. Zato pri nas pravzaprav ni bilo človeka, ki bi o sebi lahko rekel, da obvlada slovenski knjižni jezik. In izrazne možnosti, ki so bile v omenjenih razmerah že tako majhne, so se še zmanjševale. Take črno-bele tehnike prikazovanja jezikovnih pojavov, ki je izviral iz trditve, da je knjižni jezik umetna tvorba, stoječa nad vsakdanjostjo in realizirajoča se samo v leposlovnem jeziku, v slovarju ne bo več. Knjižni jezik je razumljen kot pojav, ki sicer ima za vse uporabnike veliko stalnega, enotnega, skupnega, kar se zares kaže zlasti v leposlovnem jeziku, ima pa vendarle veje in odseke, ki so objektivno pogojeni in torej živijo prav tako svoje življenje kot nepogrešljiv sestavni del knjižnega jezika v širšem smislu. Slovar bo zapisal dejansko stanje v jeziku, torej osnove njegove norme, s kvalifikatorji in kvalifikatorskimi pojasnili pa bodo vstavljene v ta okvir posebnosti, dvojnosti in izjeme. Slovar bo o vsaki besedi, o vsakem pomenu in obliki povedal, kdaj, kje in kako jo je mogoče uporabiti, da bo zvenela nevtralno, ali pa bo nakazal smer do nevtralnega knjižnega izraza. Zaradi posebne skrbi za domačo besedo bo imela vsaka tujka pripisan domač sinonim, če je kolikor toliko živ.

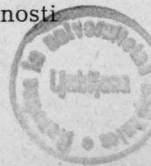
Slovar ob širokosti prikazovanja rabe seveda nikakor noče reči, da je vse dobro in prav, kar se govori in piše. Narobe. Zato želi slovar veliko poučevati. Kvalifikatorji in kvalifikatorska pojasnila vključujejo mnogo več gradiva, besed in zvez kot drugi priročniki, in kdor bo hotel govoriti in pisati po normi slovenskega knjižnega jezika, posebej če bo segal čez svoj osebni izraz, bo moral znova in znova iskati sveta v slovarju in njegovih opozorilih. Vse to bo, upamo, pripomoglo k prenehanju preganjanja izoliranih jezikovnih napak in utrdilo zavest o normalnosti govorjenega oz. pisanega jezika povprečnega izobraženca, istočasno pa poglobilo resnično, široko in poglobljeno zanimanje za slovensko besedo v celoti.

Kot drugo značilnost naj omenim ponazorjevalno gradivo. Mnogi slovarji besede oz. pomene samo razlagajo, včasih jih pojasnjujejo z navedki iz klasikov in le redko z večjim številom živih zgledov. Naš slovar bo v tem pogledu precej bogat. Iz spoznanja, da živita beseda in njen pomen le v sobesedilu, in sicer v tipičnem sobesedilu, bodo imele besede ob sebi tako navadne, proste zveze z ustreznimi vezavami kot posebne in stalne oz. terminološke ter frazeološke zveze. Seveda se je bilo treba zaradi vnaprej določenega obsega slovarja predvsem pri močnih besedah omejiti, in tako so morale odpasti iz njihovega ponazorjevalnega gradiva mnoge posebne zveze, deloma zato, ker so navadne zveze nujno potrebne, deloma zato, ker imajo te posebne zveze več možnosti za uvrstitev v slovar še pod drugimi členi. Vse to gradivo potrjuje pomene in kaže možne realizacije v sobesedilu, s tem pa tudi stalnost in sistemskost knjižnega jezika.

Želja po objektivnem prikazovanju jezikovnih dejstev je seveda zadela na kup ovir, ki so v skrajni meri pripeljale tudi do kompromisov, s katerimi sicer ne bo zadovoljen nobeden, ne uporabnik knjižnega jezika sploh niti terminolog, a problem bo vendarle nepristransko nakazan. Zgodilo se nam je namreč ne enkrat, da smo ob poizvedovanju in anketiranju — česar ni bilo malo — dobili popolnoma nasprotujoča si mnenja, in ni nam preostajalo drugo, kot da povemo, da se temu reče v eni stroki tako, v drugi tako. Še huje pa je z nasprotujočimi si težnjami v strokovnem izrazju na eni strani in v splošnem jeziku na drugi strani. Terminolog kemik npr. se nikakor ne more sprijazniti s tem, da pravimo jodovi tinkturi kar jod, ko je to zanj vendar točno določen element, in elektrotehnik se zgraža nad tem, da pravimo pripravici, s katero si svetimo, baterija namesto električna žepna svetilka, in botanik je ves obupan ob spoznanju, da nas ne more navdušiti za to, da bi akaciji rekli robinija.

Tudi veliko število dvojnic, naj bo pomenskih, predvsem pa naglasnih, pravorečnih in pravopisnih, je odsev želje po opozarjanju na sedanje stanje. Veliko število dvojnic bo morda na prvi pogled zbudilo vtis neurejenosti in nestalnosti v jeziku. Ali kakor je morda v tem kos resnice — in to nič čudnega ne bi bilo, saj se jezik po vojni zaradi novih gospodarsko-družbenih razmer zelo hitro razvija — je res tudi, da je stalnost v posameznih tujih slovarjih bolj odsev nezavestne ali zavestne neobjektivnosti kot jezikovne ustaljenosti. Kako si je sicer mogoče razlagati, da ena izdaja slovarja prikazuje kot edino normalno eno obliko, naslednja izdaja ali kakšna druga istočasna publikacija pa popolnoma drugo obliko? Ni mogoče, da bi se v pet-, desetletnem razdobju jezik tako spremenil, da bi bilo vsak čas normalno čisto nekaj drugega.

Tretja značilnost novega slovarja naj bi bila v razlagah, in to v dveh smereh: v ločevanju kvalifikatorskih pojasnil od pomenskih in v usklajenosti

pomenskih razlag podobnih ali sorodnih besed oz. pomenov. Gre za dve osnovni leksikografski zakonitosti, ki je sicer o njiju teorija že govorila, pa ju praktična izvedba, deloma iz premajhnega upoštevanja teorije, pa tudi zaradi velikih težav pri izpeljavi take zamisli, ni dovolj upoštevala. Jasno je, da v tem prizadevanju tudi mi nismo mogli do kraja, saj bi bilo treba imeti za takšno izvedbo slovarja neprimerno več moči in časa, kakor smo ga imeli na razpolago mi, a vendar smo vsaj nakazali smer, v katero bo treba iti.

Pri vprašanju razmejčitve med kvalifikatorskim pojasnilom in pomensko razlago gre za to, da se iz pomenske razlage umakne vse, kar predstavlja subjektivno oz. neobjektivno oceno danega pojma, postavi pa se v drugačnem tisku pred razlago, da pripomore sodobnemu slovenskemu bralcu k pravilnemu gledanju na pojem. Taka kvalifikatorska pojasnila so: nekdej, v stari Grčiji, prva leta po 1945; po Camusu, po ljudskem verovanju; v kapitalistični ekonomiki, v enoštstvu ipd. S temi pojasnili postavi slovar bralca v položaj, iz katerega mu je potem mogoče razumeti objektivno podano pomensko razlago, kakršna bo seveda edina ustrezala sobesedilu, v katerem bo pojem živel.

Pri vprašanju usklajevanja razlag podobnih ali sorodnih pojmov seveda ne mislim samo na absolutno nujno, da so v skladu razlage za pojme, ki stojijo v točno določenem okviru, npr. razlage za dneve v tednu ali za črke abecede, marveč tudi na odkrivanje in usklajevanje razlag, ki zadevajo terminološke sistemske skupine, npr. kemijski elementi, zdravila, sorodni biološki poteki, ter končno na uskladitev razlag simpleksov oz. kompozit, glagolov z več vidi, sinonimov, heteronimov, antonimov ipd. V tem je leksikografija s terminologijo vred šele na začetku poti, saj je absolutna večina razlag za posamezne pojme narejena ne glede in ne vede za sistem. Idealen slovar bi bil tisti, ki bi se dokopal do ene in iste razlagalne besede za vse člene take sistemske družine, ki bi ji bile potem dodane ustrezne razločevalne prvine; posebno vrednost bi imela taka izvedba za kibernetično uporabo, saj bi z isto nosilno besedo odbrali z eno potezo vse istopomenske in istosistemske objekte. Skratka, v želji po točnem opredeljevanju pojma teži slovar za vodoravno (pomensko) in navpično (sistemsko) analizo in ju kot enoto daje v razlago vsakega pomena.

Kar se tiče razlag, ima slovar še dve posebni težnji. Ne zadovoljuje se s tem, da bi bile osnovne besede jezika, ki tako po pogostnosti kot po izraznosti nosijo ves pomenski del jezika, prikazane slabše od drugih, zlasti posebnih oz. terminoloških besed, in odpravljene z nekaj golimi ali kombiniranimi sinonimi, ki omogočajo najjemenitnejši zaplet v pomenski circulus vitiosus. Slovar je dal vsem takim besedam in njihovim pomenom kar se da izčrpne razlage. Ker pa je treba vse besede vendarle razlagati z drugimi besedami istega jezika, smo se morali v pomanjkanju ali nepoznanju pomensko prostih razlagalnih prvin zateči tudi k sinonimom, to je k rešitvam, ki teoretično niso sprejemljive. Slovar je torej v tem pogledu poskus enakomerne pomenske analize vsega besedišča, kolikor ga seveda dovoljuje izhajanje po delih. Razlage so oblikovane s stališča in z izrazi povprečnega uporabnika. Izdelane so sicer pomensko natančno, a se v glavnem izogibajo pravi definiciji; zlasti terminološke razlage so prenesene v preprosto govorico; če pa je treba v razlagi uporabiti neznane pomenske prvine, so te redno razložene na drugem mestu.

In še zadnja posebnost. Slovar je izrazito skupinsko delo z vsemi dobrimi in tudi slabimi lastnostmi. Izdeluje ga razmeroma maloštevilna, a generacijsko različna skupina. To po eni plati omogoča večji boj mnenj in globljo analizo, po

drugi pa vnaša v izdelavo vse preveč individualnih prijemov. In ker v časovni stiski z usklajevanjem ni mogoče doseči primerne enotnosti v vsem, tudi v razporejanju ponazorjevalnega gradiva, saj se za isto besedo zdi tipična enemu ta zveza, drugemu druga (čeprav ni dvoma, da bi morala priti na prvo mesto, tik za pomensko razlago, najbolj tipična oz. pogostna zveza dane besede oz. pomena), se slovar zadovoljuje načeloma z mehaničnim razporejanjem ponazorjevalnega gradiva, ki temelji na sintaktičnih zvezah in abecedi. Res je sicer, da bo tako meja med tipičnim in posebnim nekoliko zabrisana, včasih morda celo izbrisana, vendarle bo tako mehanično razporejanje po eni strani olajšalo in skrajšalo redakcijo, po drugi strani pa bo morda tudi bralcu omogočilo hitrejšo in lažjo orientacijo po slovarju, najbolj tam, kjer gre za daljše enote, pod pogojem seveda, da se bo seznanil z navodili, razloženimi v uvodu slovarja.

Ob koncu bi rad pripomnil še tole: Želeli smo izdelati slovar za slovenskega uporabnika in mu pri tem vsestransko in kar se da temeljito in nepristransko prikazati vsak jezikovni pojav. Posebna pozornost je bila kajpak posvečena pomenoslovju, upoštevane pa so tudi vse druge panoge jezikoslovja od pravorečja, pravopisa, preko oblikoslovja in skladnje do stilistike, kolikor jih je pač mogoče zajeti v slovarskem prikazovanju. S tega stališča je zasnovan ves koncept. Ob tem dejstvu pa nismo pozabili, da se za slovensščino zanimajo tudi tujci, zlasti slavisti, in zato smo dodali še marsikaj, kar je za domačega uporabnika skoraj odveč, npr. pri naglasno-oblikoslovnih shemah. Slovar, kakršen je, naj kaže podobo slovenskega sodobnega knjižnega jezika z vsem živim izročilom in vsemi novimi težnjami, z bistvom in posebnostmi, in naj bo kot tak namenjen tako praktični kot znanstveni rabi.

Zapiski, ocene in poročila

STANKO MAJČEN

29. oktobra bo dopolnil Stanko Majcen osemdeset let. Ni edini svoje generacije, ki bi imel svetu še veliko povedati, je pa naš zadnji brezdvomni leposlovni klasik, ki še živi. Naslednji desetletji sta dali vsaj še po enega (Prežih, Kosovel), o še živelih pa še ni mogoče sklepati nič trdnega, saj se še niso izkristalizirali do kraja.

Majcen pa se je izkristaliziral, zato je v javnosti — na žalost — lahko umolknil. Kljub temu je še tako živ, da redkim srečnim, ki imajo priložnost doseči njegovo besedo, veliko pomeni. Saj spada med naše najzlahtnejše ustvarjalce. Zlasti zato, ker je velik kot človek.

Naša kratka kulturnozgodovinska preteklost nam kaže, kako se potomci kulturnih delavcev večinoma že v naslednjem rodu izrode. Vzroki za to so različni, redka pa je izjema, da rod iz roda v kulturnem delu raste. Kulturno delati pomeni plemenititi.

Majcen je eden od naših najredkejših, ki se mu vseskoz, od prvega do zadnjega stavka pozna duhovno plemstvo. Seveda je marsikaj tega prinesel s seboj iz svojega rodu; njegova avtobiografija Detinstvo precej pove o tem. Veliko pa si je tudi privzgojil. Njegova življenjska pot bi se lahko imenovala tudi osveščevalna pot, zavestna, hotena osveščevalna pot. Pri študiju in delu mu je šlo prvenstveno za ontološko in etično problematiko, in če se je že po tradicionalni vzgoji nagibal h katolicizmu, s tem ni rečeno, da ga je sprejemal statično. Nasprotno, izredno dojemljiv za moderna nihanja časa, je tudi sam vibriral v modernem ritmu in se razvijal v protislovjih, značilnih za pomembne ustvarjalce našega stoletja. Njegova evropska razgledanost je stala na ravni Izidorja